ज्ञानविज्ञानआणिसुसंस्कारयासाठी शिक्षण प्रसार

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापुजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचालित

विवेकानंद कॉलेज कोल्हापुर (स्वायत्त)

इतिहास विभाग

शैक्षणिक वर्ष 2019 -2020

शिवाजीविद्यापीठ कोल्हापुर यांच्या निर्देशानुसार सत्र टप्पा च्या अंतर्गत मुल्यमापन साठी

प्रकल्प लेखन

प्रकल्प विषय : प्राचीनज्योतिबा मंदिर कोल्हापुर

विद्यार्थ्यांचे नावः कु अजिंक्य रघुनाथ पुरीगोसावी(बी ए भाग 3)

(Autonomous)

अनुक्रमनिका

अ.क्र	शीर्षक	पृष्ठ क्र.
1	प्रस्तावना	3
2	उद्दिष्ट्ये	4
3	स्थान	5
4	महत्व	6
5	रचना	10
6	मुर्ती	14
7	संशोधनपद्धती	17
8	प्रतिज्ञापत्र	19
9	संदर्भसुची	18
10	चित्रसंग्रह	20
11	प्रमाणपत्र	22

... AND COLLEGE KOLHAPUR

प्रस्तावना :

मी कु. अजिंक्य रघुनाथ पुरीगोसावी , स्वामी विवेकाननद कॉलेज कोल्हापुर मधे बी ए भाग 3 मधिल इतिहास विभागातील विद्यार्थी आहे. मी प्राचीन इतिहासातील मंदिरांचा अभ्यास या विषयावर प्रकल्प सादर करत आहे.

यामध्ये मी पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापुर जिल्ह्यातील तीर्थक्षेत्र श्री ज्योतिबा मंदिराचा अभ्यास सादर केला आहे.

यात मी मंदीराची रचना व त्याचे स्थापत्यशास्त्राची माहीती दिली आहे.

या प्रकल्पात ज्योतिबा मंदिराचा इतिहास त्याचे महत्व यांची पुरेपूर माहीती देण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

उद्दीष्टे:

- भारतातील मंदिरांचा अभ्यास करणे.

- महाराष्ट्रातील कोल्हापुर जिल्ह्यातील ज्योतिबा मंदिराचा अभ्यास करणे.

- मंदिराचेस्थान, आकार, याची माहिती मिळवणे.

- मंदिराची रचना, स्थापत्य शास्त्रय चे महत्व जाणुन घेणे.

- मंदिराच्या इतिहासाची माहीती मिळवणे..

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

स्थान :

समुद्र सपाटीपासून सुमारे ३१०० फूट उंचीवरील या ज्योतिबा डोंगराचा परिसर हा निसर्गसौंदर्याने नटलेला आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या वैभवात तसेच भौतिक व ऐहिक ऐश्वर्यात मोलाची भर घालणाऱ्या या तीर्थक्षेत्रीय परिसराचा सर्वांगीण विकास करण्याची योजना कार्यान्वित झाली आहे. वाडीरत्नागिरी या नावाने परिचित असलेले जोतिबादेवस्थान हे कोल्हापूरच्या वायव्येस साडेसतरा कि. मी. वर आहे.

सह्याद्रीचा जो फाटा पन्हाळगड, पावनगड असा गेला आहे. त्याच्यापुढे सोंडेसारखा शंखाकृती भाग जो वर गेलेला दिसतो, तोच ज्योतिबाचा डोंगर! या डोंगरावर प्राचीन काळा पासून प्रसिद्ध असलेले हे ज्योतिबाचे पुरातन मंदिर आहे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

महत्व :

दक्षिण काशी म्हणून भारतभर ख्यातकीर्द असलेल्या करवीरपीठास धर्म शास्त्रात अनन्य साधारण महत्त्व आहे.दख्खनचा राजा श्री.जोतिबा श्री जोतिबा ,श्री कात्यायनी देवी ,नृसिंहवाडी येथील श्रीक्षेत्र दत्तात्रय मंदीर, बाहुबली येथील जैन धर्मियांचे पवित्र क्षेत्र त्याचप्रमाणे विशाळगड दर्गा आदि धर्मस्थळांमुळे कोल्हापूरचा लौकिक त्रिखंडात झाला आहे.त्यामुळे कोल्हापूरास अलौकिक स्थान महात्म्य प्राप्त झाले आहे.या धर्मस्थळांपैकी वाडी रत्नागिरी येथील श्री जोतिबा देवस्थान महाराष्ट्राचे लोकदैवत म्हणून प्रसिद्ध आहे.समुद्रसपाटीपासुन सुमाले ३१०० फूट उंचीवरील या जोतिबा डोंगराचा परिसर हा निसर्गसौंदर्याने नटलेला आहे.कोल्हापूर जिल्ह्याच्या वैभवात तसेच भौतिक व एतहासिक एश्वर्यात मोलाची भर घालणाऱ्या या तीर्थक्षेत्रीय परिसराचा सर्वांगीण विकास करण्याची योजना कार्यान्वित झाली आहे..

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

श्री ज्योतिबा अथवा केदारेश्वर हे बद्रिकेदारचेच रूप आहे. <u>ब्रह्मा</u>, <u>विष्णू</u>, <u>महेश</u> आणि <u>जमदग्नी</u> या सर्वाचा मिळून एक तेज:पुंज अवतार म्हणजेच ज्योतिबा किंवा केदारनाथ ! ज्योतिबा या नावाची उत्पत्ती ज्योत या शब्दापासून झाली असून ज्योत म्हणजे तेज, प्रकाश ! वायू, तेज, आप (पाणी) आकाश व पृथ्वी या पंचमहाभूतांपैकी तेजाचे शक्तीदैवत म्हणजेच वाडी रत्नगिरीचा ज्योतिबा ! <u>पौगंड ऋषीच्या</u> वंशाला दिवा नव्हता.त्यांनी तपश्चर्या करून <u>ब्रदिनाथांना</u> संतुष्ट केले.ब्रदिनाथांनी ऋषी व त्यांची पत्नी विमलांबुजा यांच्या पोटी जन्माला येण्याचे वचन दिले त्याप्रमाणे चैत्र शुद्ध षष्ठीच्या मुहूर्तावर स्वता आठ वर्षांची बालमुर्ती होऊन ब्रदिनाथ हे ऋषी दांपत्यासमोर अवतरले ही बालमुर्ती ब्रदिनाथांची प्राणज्योती । म्हणून त्यांचे नाव जोतिबा असे ठेवले.आपला पुत्र हा जगाचा तारणकर्ता व गरिबांचा कैवारी असावा अशी विमलांबुजाची तीव्र

ESTD JUNE 1964

इच्छा होती,त्याप्रमाणे तिच्या ओंजळीत केदारनाथांची प्राणज्योत प्रकट झाली,तेच जोचिबाचे रूप होय.श्री जोतिबाला गुलाल,दवणा,खोबरे व खारका प्रिय। त्याच्या दवण्याला गंध हा सत्व,रज,तम गुणयुक्त आहे.

वाडी रत्नागिरी या नावाने परिचित असलेले जोतिबा देवस्थान हे कोल्हापूरच्या वायव्येस साडेसतरा कि.मी.वर आहे.सह्याद्रीचा जो फाटा पन्हाळगड, पावनगड असा गेला आहे.त्याच्यापुढे सोंडेसारखा शंखाकृती भाग जो वर गेलेला दिसतो,तोच जोतिबाचा डोंगर या डोंगरावर प्राचीन काळापूसन प्रसिद्ध असलेले हे जोतिबाचे पुरातन मंदीर आहे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

डोंगरावरील उंच-सखल भागात वाडी रत्नागिरीचे गावठाण वसले असून , सुमारे ५ हजार लोकवस्तीच्या या गावात ९९ लोक गुरव समाजाचे आहे.देवताकृत्य तसेच नारळ,गुलाल व मेवामिठाई दुकाने यावरच त्यांची गुजराण होते.

वाडी रत्नागिरी या नावाने परिचित असलेले जोतिबा देवस्थान हे कोल्हापूरच्या वायव्येस साडेसतरा कि.मी.वर आहे.सह्याद्रीचा जो फाटा पन्हाळगड, पावनगड असा गेला आहे.त्याच्यापुढे सोंडेसारखा शंखाकृती भाग जो वर गेलेला दिसतो,तोच जोतिबाचा डोंगर या डोंगरावर प्राचीन काळापूसन प्रसिद्ध असलेले हे जोतिबाचे पुरातन मंदीर आहे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

मंदिराची रचना :

श्री जोतिबाचे आज जे मोठे मंदीर दिसते आहे त्या ठिकाणी पूर्वी छोटेसे देवालय होते.मूळ मंदीर कराडजवळच्या किवळ येथील नावजीबुवा साळुंखे-किवळकर (संत नावजीनाथ) नामक भक्ताने बांधले व त्याचे नंतर आजचे देवालय आहे ते इ.स.१७३० मध्ये ग्वाल्हेरचे महाराज राणोजीराव शिंदे यांनी मुळच्या ठिकाणी भव्य स्वरूपात पुनर्रचित करून बांधले.मंदिराचे बांधकाम उत्तम प्रतीच्या बेसाल्ट दगडात करण्यात आले आहे. कोल्हापूरच्या वायव्य दिशेस साडेसतरा किलोमीटर अंतरावर वाडीरत्नागिरी येथे दख्खनचा राजा जोतिबाचे भव्य पुरातन असे मंदिर आहे. हे तीर्थ ज्या पर्वतावर वसलेले आहे, त्या डोंगराचे मूळ नाव मौनागिरी. डोंगरावर उत्तरेकडील बाजूस खोलगट भागामध्ये जोतिबाचे मंदिर आहे. मंदिर हेमाडपंती

COLLEGE ESTD JUNE 1964

स्थापत्यशैली शैलीतील असून, या ठिकाणी तीन मंदिरांचा समूह आहे. मुख्य मंदिर हे प्राचीन असून उर्वरित दोन मंदिरे ही अठराव्या शतकात बांधल्याचा उल्लेख आढळतो. प्रत्येक मंदिराचे खास वैशिष्ट्य आहे. जोतिबा मंदिर हे अतिप्राचीन असून ते महालक्ष्मी मंदिराच्या बरोबरीचे आहे. पन्हाळा राजधानी असलेल्या शिलाहार या राजाने ते बांधल्याची आख्यायिका आहे. जोतिबाचे परमभक्त नावजी यांनी मंदिर बांधल्याचा उल्लेखही आढळतो. आजचे देवालय हे 1730 मध्ये ग्वाल्हेरचे महाराज राणोजीराव शिंदे यांनी मूळ ठिकाणी भव्य रूपात पुर्नचित करून बांधले. मंदिर उत्कृष्ट स्थापत्यकलेचा नमुना आहे. मंदिराचा दगड मंदिरातील तापमान संतुलित राखण्याचे काम करतो. त्यामुळेच उन्हाळ्यामध्ये गाभाऱ्याबरोबरच मंदिराच्या बाहेर व मंडपात भाविकांना गारव्याचा अनुभव घेता येतो.

जोतिबावरील नंदीचे दक्षिणाभिमुख मंदिर

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. असे मंदिर क्वचित आढळते. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे या ठिकाणी एकाऐवजी दोन नंदी आहेत. हे दोन्ही नंदी म्हणजे ईश्वराच्या सगुण, निर्गुणाच्या भक्तीचे प्रतीक होय. या मंदिरासमोरील महादेव मंदिराला जोडूनच आदीमाया चोपडाईदेवीचे मंदिर आहे. या मंदिराभोवती अष्टप्रधानांची स्थापना केलेली आहे. या

शिवाय गोरक्षनाथ (आदिनाथ), रामेश्वर, शंखभैरव, हरि नारायण मंदिर, दत्त मंदिर आहेत. दुसरे केदारेश्वराचे देवालय.विशेष म्हणजे ते खांबाच्या आधाराशिवाय उभे आहे.हे मंदीर इ.स.१८०८ मध्ये दौलतराव शिंदे यांनी बांधले.केदारलिंग व केदारेश्वर यामध्ये चर्पंटावा म्हणजे चोपडाई देवालय आहे.इ.स.१७५० मध्ये प्रीतीराव चव्हाण (हिम्मतबहादूर) यांनी बांधले. यी तीन देवळांचा एक गट होतो.चौथे सामाश्वरीचे देवालय हे इ.स.१७८० मध्ये मालजी निकम पन्हाळकर यांनी बांधले.समुद्रसपाटीपासून सुमारे

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR
ESTD JUNE 1964
(Autonomous)

३१०० फूट उंचीवरील या ज्योतिबा डोंगराचा परिसर हा निसर्गसौंदर्याने नटलेला आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या वैभवात तसेच भौतिक व ऐहिक ऐश्वर्यात मोलाची भर घालणाऱ्या या तीर्थक्षेत्रीय परिसराचा सर्वांगीण विकास करण्याची योजना कार्यान्वित झाली आहे. वाडी रत्नागिरी या नावाने परिचित असलेले जोतिबा देवस्थान हे कोल्हापूरच्या वायव्येस साडेसतरा कि. मी. वर आहे.

सह्याद्रीचा जो फाटा पन्हाळगड, पावनगड असा गेला आहे. त्याच्यापुढे सोंडेसारखा शंखाकृती भाग जो वर गेलेला दिसतो, तोच ज्योतिबाचा डोंगर ! या डोंगरावर प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध असलेले हे ज्योति बाचे पुरातन मंदिर आहे.

ज्योतिबाची मूर्तीः

ज्योतिबाची मूर्ती काळ्या घोटीव पाषाणात घडविलेल्या या चर्तुर्भुज मूर्तीच्या हातात खड्ग, पानपात्र, डमरू व त्रिशूळ आहे. शेजारीच ज्योतिबाचे उपवाहन शेष आहे. ज्योतिबाचा शरीररक्षक काळभैरव बाहेरच्या बाजूस असून तेथे मूळ ज्योत तेवत असते. ज्योतिबाचे दर्शन घेण्याअगोदर काळभैरव व ज्योतीचे दर्शन घेण्याची प्रथा आहे. ज्योतिबाची बहिण यमाई हिची मूर्ती दगडाची असून या मूर्तीला शेंदूर लेपलेला आहे.

श्री जोतिबा

हे बद्रिकेदाराचे रूप. ब्रह्मा, विष्णू, महेश आणि जमदग्नी या सर्वांचा मिळून एक तेजःपुंज अवतार म्हणजेच जोतिबा होय. जोतिबा या नावाची उत्पत्ती ज्योत या शब्दापासून झाली आहे. जोतिबा देव दख्खन केदार, सौदागर, खवळनाथ या नावांनीही ओळखला जातो.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

जोतिबा देवाची मूर्ती स्वयंभू असून साधारणपणे ती साडेचार फूट उंचीची आहे.

मूर्ती बटू भैरवनाथाच्या अवतारातील असून चतुर्भुज आहे. मूर्तीच्या हाती खड्ग, त्रिशूल, डमरू असून त्यांचे वाहन घोडा आहे.

जोतिबा देवाची रोज तीन वेळा पूजा बांधली जाते. पहिली साधी पूजा सकाळच्या महाभिषेकापूर्वी, दुसरी खडी पूजा अभिषेकानंतर तर तिसरी पूजा बैठी असते. ती दुपारनंतर बांधण्यात येते. दर शनिवारी "श्रीं"ची दुपारी बारा ते तीन वेळेत घोड्यावर बसलेली पूजा बांधली जाते. सर्व पूजा डोळ्यांचे पारणे फेडणाऱ्या असतात. दक्षिण मोहिमेत श्री केदारनाथ व औंदासूर या राक्षसाची समोरासमोर भेट झाली.

निकराचे युद्ध झाले; परंतु औंदासुराचा वध मूळ माया श्री यमाईदेवीच्या हस्ते असल्याने जोतिबा देवांनी देवीस "यमाई" अशी साद घातली.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

चैत्र यात्रेदिवशी सासनकाठी व पालखी सोहळा सर्व लवाजमा यमाईदेवीच्या भेटीस जातो. देवीस मीठ-पीठ वाहण्याची पर्वापार परंपरा आहे. नवीन लग्न झालेले दांपत्य मंदिरासमोर दगडांच्या व खापरांच्या उतरंडी लावतात. ही उतरंड म्हणजे चौदा चौक कड्या व सात समुद्ररूपी विश्वाचे प्रतीक. "आम्ही नवजीवनाची सुरवात तुझ्या दारातून करतो, तेव्हा आमचा संसार सुखी कर' असे साकडे घालून भाविक देवीस मीठ-पीठ अर्पण करतात.

यमाईदेवीच्या मंदिरावरील मूळ भिंतीवर काही आकर्षक शिल्पे आहेत. ही शिल्पे माणसाने, माणसाशी माणसासारखे वागावे ही शिकवण देतात. बहीण भावाचे, अर्धपशूचे, कृष्ण व दुधाचे माठ घेऊन जाणाऱ्या गवळणी, रामायणातील वनवासाचा एक प्रसंग अशी शिल्पे आहेत. जोतिबाच्या धार्मिक विधीत उंट, घोडे, हत्तीला पूर्वीपासून मोठा मान आहे. पालखी सोहळा, धूपारती यात प्राण्यांचा सहभाग असतो.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

संशोधनपद्धती:

महाराष्ट्रातील प्राचीन मंदिरांचा अभ्यास करताना प्रथम गूगल ची मदत घेतली.

पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापुर जिल्ह्यातील ज्योतिबा मंदिराचा अभ्यास केला.

यामध्ये त्याची प्राकृतिकस्थान , रचना यांची माहिती घेतली.

मंदिराचा इतिहास , त्याची स्थापत्य विषयक माहिती जमवली व शोध घेतला.

त्यानंतर त्या देवस्थान बद्दलची असणारी आस्था व त्यासंबंधी त्या मंदिराचे महत्व जाणुन घेतले .

VIVEKANAND COLLEGE KOL
ESTD
JUNE
1964

संदर्भसूची :

- केदारविजयग्रंथ
- ज्योतिबाग्रंथ
- गूगल
- विकिपिडिआ
- यूट्यूब

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

प्रतिज्ञापत्र

मीकु.अजिंक्य रघुनाथ पुरीगोसावीविवेकानंद कॉलेज कोल्हापुर बी ए भाग 3 चा विद्यार्थी असुन मी शपथघेतोकी, मीसादरकेलेलाप्रकल्पमी स्वतः केला आहे. यासाठी मी स्वतः प्रयत्न केले आहेत... माझ्या माहितीनुसार या विषयावर आतपर्यंत स्वतंत्र असे कार्य संपन्न नाही आहे.. हा प्रकल्प मी माझे विषय प्राध्यापक यांच्या मार्गदर्शनाखाली आणि संदर्भ ग्रंथ यांच्या आधारावर पुर्ण केला आहे.....

स्थान : कोल्हापुर दिनांक : 30/04/2020

for HOD
विभाग प्रमुख,
इतिहास विभाग,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

इतिहासविभागप्रमुख

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (AUTONOMOUS) ESTD JUNE 1964

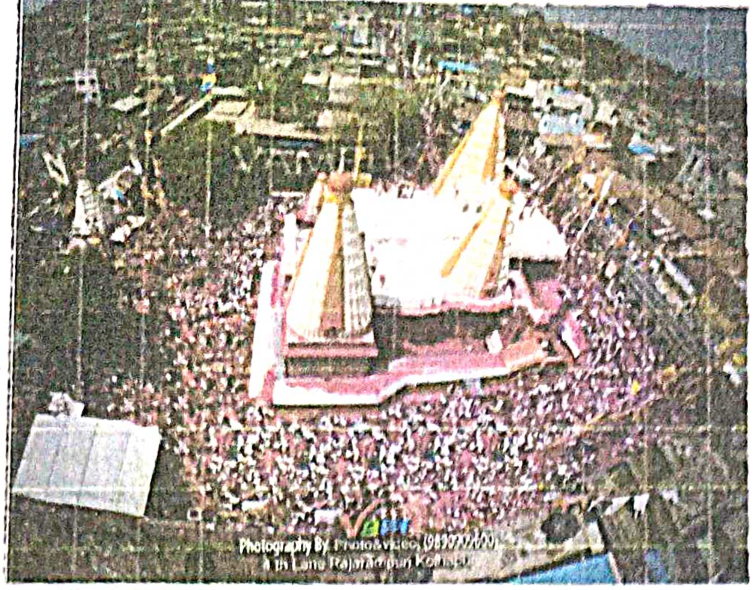

चित्रसंग्रह :

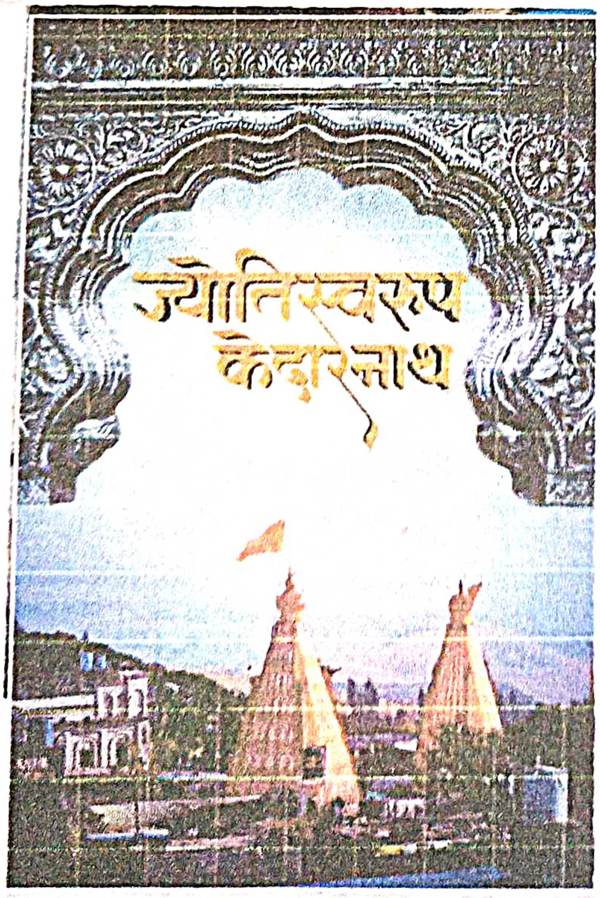

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR
ESTD
JUNE
1964
(Autonomous)

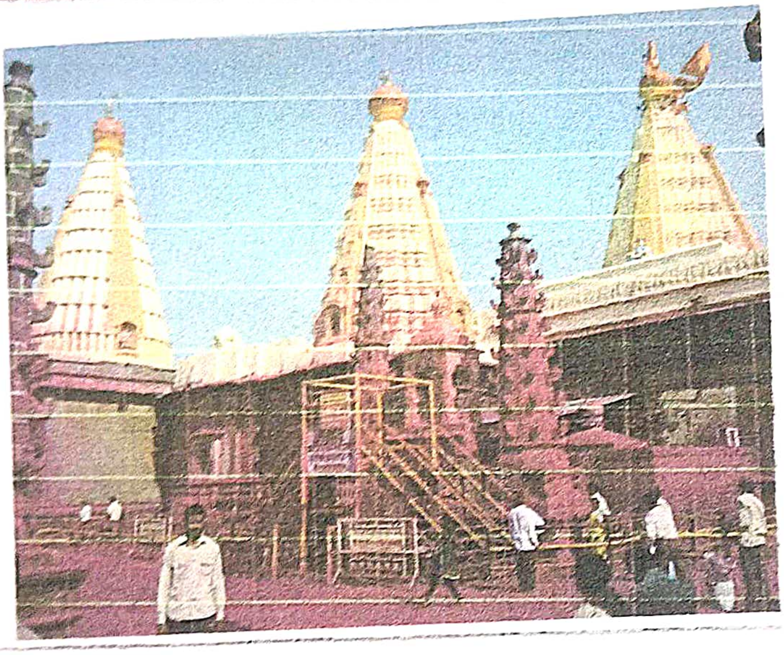

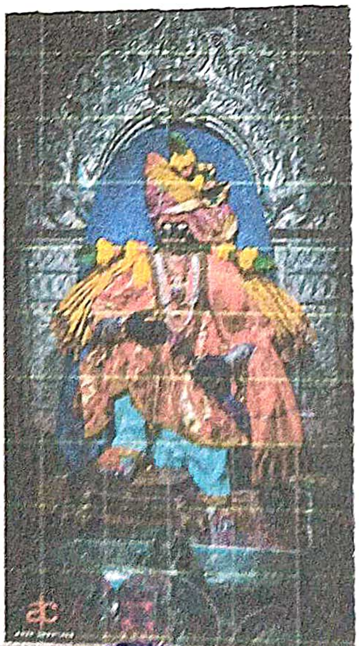

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous)
ESTD
JUNE
1964

प्रमाणपत्र :

मी कु.अजिंक्य रघुनाथ पुरीगोसावी ,

स्वामीविवेकानंदकॉलेजकोल्हापुरमधिल

बीएभाग3 यावर्गातसन 2019-20

इतिहासविभागातशिकतआहे.

मी 2019-20 या शैक्षणिक वर्षात इतिहास या विषयाचा प्रकल्प सादर केला आहे .

यात मी प्राचीन महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील ज्योतिबा मंदिराचा अभ्यास या विषयवर प्रकल्प केला आहे .

यात मी मंदिराची रचना व त्याचे महत्व यांची पुरेपुर माहिती दिली आहे.

अजिंक्य रघुनाथ पुरीगोसावी

हा प्रकल्प मी डॉ. मंजूश्री घोरपडे आणि डॉ सिध्दार्थ कट्टीमनी यांच्या मार्गदर्शनाखाली पुर्ण केला ..

सहाय्यक प्राध्यापक

इतिहास विभागप्रमुख

विभाग प्रमुख,
इतिहास विभाग,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

धन्यवाद

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR
ESTD
JUNE
1964
(Autonomous)